

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ХРОНОТОПУ

У статті розглядається проблема хронотопу як текстової універсалії, що виражає органічну взаємопов'язаність і взаємообумовленість простору і часу.

Ключові слова: хронотон, час, простір, художній текст.

The article focuses on the problem of chronotope as the text universal that conveys organic interconnection and interdependence of time and space.

Key words: chronotope, time, space, literary text.

Сучасні вчені-лінгвісти приділяють велику увагу проблемам, пов'язаним із структурно-семантичними категоріями тексту (у тому числі художнього тексту) [2;3;4;8;11;17]. “Теорія тексту знаходиться у стадії становлення, дослідники намагаються виділити типологічні ознаки тексту, без яких неможливо підняти науку до рівня необхідної абстракції... Стає очевидним необхідність виявити особливі категорії, за якими формується текст” (переклад наш – І.В.) [8, с.522-531].

Однією з типологічних ознак художнього тексту є категорія хронотопа. Відомо, що єдність простору і часу (їх взаємопов'язаність і взаємообумовленість) в сучасній філологічній науці позначається терміном “хронотон”.

Метою даної статті є обґрунтування доцільності дослідження однієї з універсальних категорій – художнього хронотопу, яка виражає органічний взаємозв'язок і взаємообумовленість часу і простору.

Загальновідомим є той факт, що ідею хронотопа М.Бахтін запозичив у математичного природознавства. У літературознавстві цей термін наділений синтетичним, комплексним сенсом – він позначає просторово-часові стосунки, реалізовані в художньому тексті. Таке розуміння хронотопа базується на одному з постулатів сучасної філологічної науки, згідно з яким єдиний часопростір є однією з категорій, що характеризують текст.

Питання лінгвістики тексту і, зокрема, художнього тексту відносяться до актуальних проблем мовознавства. На сучасному етапі лінгвістика тексту (наймолодша галузь мовознавства) розвивається по декількох напрямках:

1) вивчення тексту як системи вищого рангу, основними ознаками якої є цілісність і зв'язність;

2) побудова типології текстів згідно з комунікативними параметрами і співвіднесеними з ними лінгвістичними ознаками, що розуміються широко в єдності плану вираження і плану змісту;

3) вивчення одиниць, що конституують текст;

4) виявлення особливих текстових категорій;

5) визначення якісної своєрідності функціонування традиційних мовних одиниць під тиском тексту як інтегруючого феномена;

6) вивчення міжфразових зв'язків і відношень [17;18;19].

Зрозуміло, що кожен із вищеназваних підходів до того ж самого об'єкта дослідження не виключає останніх, хоча кожне дослідження в області лінгвістики тексту більш-менш відповідає на одне з питань, що входять в сферу даної проблематики.

Поки ще рано говорити про наявність повністю побудованого категоріального апарату лінгвістики художнього тексту, але існує безліч спроб виділення провідних текстових категорій. Деякі вчені такою категорією вважають інформативність

(І.Гальперін), інші – наративність (Цв.Тодоров), дистаксію (порушення послідовної лінійності мовного ланцюга – Р.Барт) тощо. Аналізуючи художній текст, багато дослідників виділили загальні категорії, які є органічними елементами художнього освоєння дійсності: художній час, художній простір і ритм [10;12;13;18]. Категорія художнього хронотопа відноситься до тих текстових категорій, за допомогою яких реалізується один з релевантних аспектів семантичної структури тексту на вербальному рівні.

Методи дослідження художнього тексту можна підрозділити на дві основні групи:

1. Для першої групи методів літературний твір – єдиний об'єкт дослідження, а його опис – кінцева їх мета, іншими словами такий підхід до тексту передбачає коментування, пояснення тексту, мета якого – “експлікація сенсу твору”, що вивчається.

Інтерпретація художнього твору, або “іманентне тлумачення тексту”, як це розуміється в західному літературознавстві, передбачає залучення таких методів дослідження, мета яких полягає у виявленні і встановленні у творі автономної сфери “власне поетичного”. Мета інтерпретації за визначенням Е.Штайгера – визначити мовні сили, що утворюють художній текст, зрозуміти їх взаємодію і зробити прозорою цілісність окремого твору (переклад наш – *І.В.*) [5;11;12;13;16;18].

2. Друга група дослідників художнього тексту керується системним підходом, що припускає точне визначення об'єкту аналізу, встановлення методів дослідження, вироблення адекватного категоріального апарату. Ця група дослідників провідним принципом вважає діалектичну єдність загального і одиничного, і розглядає кожен окремих твір як конкретну реалізацію деякої абстрактної структури. Мета такого аналізу полягає не в описі кожного твору, а встановленні загальних закономірностей побудови художніх текстів [2;3;4;8;11;17].

Різниця між лінгвістикою тексту і дескриптивним підходом до тексту також визначається різними підходами дослідників до об'єкту дослідження. Р.Харвег писав, що структурний аналіз тексту створює перелік закономірностей на базі корпусу текстів, а лінгвістика тексту намагається знайти текстоформуючі закономірності, які притаманні всім текстам [14, с.56-67]. Установлення структурно-семантичних категорій художнього тексту залишається метою лінгвістики художнього тексту і на сучасному етапі її розвитку.

Зацікавившись цією проблемою в кінці 20 століття і проаналізувавши художній текст, багато радянських учених виділили художній час, художній простір і ритм як універсальні категорії тексту [10;12;13;18]. Категорія ритму не є об'єктом нашого інтересу/аналізу. Скажемо тільки, що позицію майже усіх дослідників ритму можна висловити словами Г.Рида “Ритм створюють не слова, але думки” (переклад наш – *І.В.*) [22, с.297-309.]. Щодо категорій часу і простору, вони розглядаються іноді окремо, але у більшості випадків – разом, як один з визначальних компонентів літературного твору [15, с.152-173]. У цьому немає нічого дивовижного, оскільки художня творчість реалізується і в часі, і просторі, хоча ці форми існування матерії грають різні ролі в різних видах мистецтва. Існують різні думки про час і простір у різних видах мистецтва, але представимо лише дві з них. По-перше, М.Каган вважає, що картина, скульптура, архітектурна споруда – просторові конструкти, у свою чергу, поетичне мистецтво – часове, а танець, сценічна і кінематографічна дія – це просторово-часові види мистецтва [10, с.11-17]. Звідси, за логікою М.Каган, художня література належить до темпорального мистецтва.

По-друге, за Н.Фраєм деякі види мистецтва рухаються в часі подібно музиці, інші – в просторі подібно живопису. Канадський філолог вважає, що літературне мистецтво знаходиться між музикою і живописом, оскільки воно створює і ритм, і стиль. [20;21]. Отже, для Н.Фрая художня література – це просторово-часовий феномен. Вищезгадані класифікації різних видів мистецтва ґрунтуються на відношенні цих видів до об'єктивного простору і часу, що віддзеркалює онтологічний аспект проблеми. Розглядаючи три аспекти часу і простору в мистецтві, М.Каган іменує їх онтологічним, гносеологічним і

психологічним аспектами. При загальній постановці проблеми ці аспекти, напевно, є вичерпними і всеохоплюючими, а думається, що при аналізі конкретного художнього твору доцільно виділити ще один аспект часопростору – прагматичний.

Об'єктом дослідження сучасної прагматики слугує текст в динаміці, або дискурс, співвіднесений з “головним” суб'єктом [16, с.320-321], локалізація якого разом з персональною локалізацією передбачає також і його просторову і часову локалізацію [7, с.13-14].

Нам видається, що окремі дослідження часу і простору художнього тексту відповідають однобічному підходу до аналізу досліджуваного об'єкту, оскільки в художньому тексті час і простір постають взаємообумовлюючими елементами.

Бути в просторі – означає існувати “у формі розташування одного біля іншого”, бути в часі – означає існувати “у формі послідовності одного після іншого” [1, с.48-58]. Але річ у тому, що в художньому тексті (і не лише в художньому) “форма розташування одного біля іншого” означає послідовність, “пересування” в оповіданні. Іншими словами просторові параметри “заражаються” часовими ознаками, а часові і просторові координати разом утворюють континуум через свою взаємообумовленість. У разі ізольованого аналізу художнього часу і художнього простору слід обов'язково враховувати той факт, що кожен з цих двох параметрів є складовою частиною загальнішої категорії у художньому тексті – художнього хронотопу.

Без сумніву, всі ці вищезазначені дослідники, що вважають за можливе аналізувати категорію часу і простору окремо, розділяють думку В.Вернадського про те, що і час, і простір окремо в природі не зустрічаються, вони неподільні, і лише для логічної зручності уявляємо ми окремо простір і окремо час, і лише так, як наш розум взагалі звик поступати при розділенні будь-якого питання [6, с.77-92].

Художній твір – динамічна структура і цей динамізм виявляється в русі сюжетної лінії, яке, у свою чергу, базується на просторово-часовій змінності, на органічній єдності простору і часу. Ознаки часу розкриваються в просторі, а простір “вимірюється” і осмислюється в часі.

Різні поєднання художнього часу і художнього простору в літературному тексті (тобто хронотоп цього тексту) породжують різні форми сюжетного динамізму, тобто різні структурні види сюжету. Наприклад, М.Бахтін вважає, що хронотоп античного роману – це “авантюрний час + чужий простір”. Зі свого боку, М.Мейлах спробував установити просторово-часові стосунки куртуазної лірики, і безсюжетність цієї лірики він співвідносить з “точечним” простором і з часом, що “завмер”, зупинився [12, с.28-29]. Т.Мотильова категоріями сучасного зарубіжного роману вважає “стислий” час і “стислий” простір [13, с.184-199]. Легко помітити, що кожен хронотоп при цьому набуває жанрового значення: хронотоп М.Бахтіна характеризує античний авантюрний роман; хронотоп М.Мейлаха – куртуазну лірику тощо. Отже, реалізація загальної моделі хронотопа актуалізується через специфіку різних видів літературного тексту.

З нашої точки зору класифікація літературних жанрів за часовими параметрами (лірика – сьогодення; епіка – минуле; драма – вічність, яка разом з компонентами справжнього і минулого містить і елементи майбутнього) уможливорює позначення і відповідного просторового параметру. Так, у сьогоденні завжди міститься просторово-часовий взаємозв'язок “зараз + тут”, в минулому – “тоді + там”. У кожному тексті час і простір (як і в будь-якому прояві існування матерії) знаходяться в єдності. Ця єдність художнього часу і художнього простору (тобто художній хронотоп) постає однією з тих структурно-семантичних категорій художнього тексту, які поєднують елементи і мікроструктури художнього тексту в одну цілісну, складну систему.

У наш час у ряді робіт виділяють три рівноправні елементи: час, простір, суб'єкт [9, с.20]. Р.Єнукідзе представляє хронотоп як трьохкомпонентну систему (Суб'єкт+Час+Простір) і вважає, що дослідження проблеми хронотопу не є релевантним, якщо аналіз художнього часопростору здійснюється поза суб'єктом, навколо якого

реалізуються часопросторові стосунки в художньому тексті. Вектор оповідання в тексті “розпочинає відлік” з вказівки на координати “де”, “коли”, “з ким”, “що відбувається”. Поетапність дій, що виражається в зміні форм граматичного часу, зміні просторової лексики, чергуванні композиційних форм континууму, сюжетних ліній, “точок зору” тощо – у повному обсязі не відповідає самій назві “хронотоп” (“часопростір”). Одночасно з координатами “час” і “простір” у теоретичних розвідках почасти інтерпретується “дія” “суб’єкта”, у результаті чого розповідний вектор “де”-“коли”-“з ким”-“відбувається дія” дорівнює двохскладовому хронотопу “де”-“коли”, який передбачає, але не номінує у своєму смислово-обсязі саму *дію*, яка відбувалася (відбувається/відбудеться) “саме там” і “саме тоді”, а також *суб’єкт*, навколо якого і розгортається, і без якого не може розгортатися розповідна динаміка в тексті.

Слід також відзначити, що хронотопний суб’єкт не можна однозначно співвіднести з певним персонажем тексту, адже він визначається сукупністю реалізації цього конкретного суб’єкта та інших суб’єктів-об’єктів сюжетного континууму. При цьому, наявність певного індивідуалізованого суб’єкта в певному просторі надає можливість автору жанрово визначити свій твір. Суб’єкт оповідання є ще і основною умовою естетичної комунікації автора і читача, оскільки саме через суб’єкт, на думку М.Бахтіна, читач має можливість споглядати світ художнього твору [5, с.234–407].

Отже, вивчення хронотопу не обмежується трьома координатами, також слід враховувати прагматичні координати – автор-читач. У такий спосіб, концепція хронотопу розглядається подвійно: як образ часу, простору, суб’єкта; як рух тексту, тобто як відчуття руху, який створюється у читача. Подібна двоякість не суперечить єдиній концепції хронотопу оскільки виявляє різноспрямованість дії:

автор → твір,

читач → твір.

Хронотоп як образ є результатом творчості автора, мета якого максимально точно донести художній задум твору. Хронотоп як рух належить до категорій сприйняття художнього оповідання читачем, тобто хронотоп визнається текстовою універсалією, яка формується цілою низкою прийомів [2;3;4;8;11]. Формування хронотопу, передусім, відбувається за допомогою таких ядерних елементів, як лексика з локально-темпоральною тематикою, розгорнута система часів в англійській мові, а також динаміка розвитку сюжету і зміна композиційно-мовної форми.

При аналізі хронотопа художнього тексту відправною точкою нам служить твердження М.Бахтіна про те, що хронотоп є формально-змістовною категорією художнього тексту і цей термін виражає нероздільність часу від простору. М.Бахтін підкреслює взаємозв’язок і взаємообумовленість часу і простору на рівні тексту і вважає, що “час згущується, ущільнюється, стає художньо зримим; простір інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється і вимірюється часом. Цим перетинанням рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп” (переклад наш – *I.B.*) [5, с.234–407].

Поза сумнівом, хронотоп належить до однієї з найістотніших і загальніших категорій художнього тексту. Але художній хронотоп поки що не став об’єктом експліцитного і глибинного філологічного аналізу, не дивлячись на те, що по своїй структурно-змістовній специфіці він тісніше пов’язаний з цілісним аспектом тексту порівняно з його окремими компонентами.

Проблема визначення хронотопу передбачає дослідження цієї проблеми у зв’язку з цілісністю художнього тексту, що означає необхідність залучення всього категоріального апарату тексту з подальшим його поглибленням.

Усе вищезгадане визначає той факт, що під час розробки цієї проблеми необхідно спиратися як на лінгвостилістичну, так і (в більш широкому значенні) сучасну лінгвістичну теорію тексту.

Перспективи дослідження хронотопу вбачаємо у вивченні особливостей функціонування цієї категорії в таких малодосліджених типах тексту, як трилер, детектив-трилер, хорор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поэтика/Об искусстве поэзии/. – М.: Гос.изд. художественной литературы, 1957. – 184 с.
2. Арнольд И.В. Интерпретация текста как установление иерархии его частей. – В кн.: Лингвистика текста/Материалы науч. конф./ Ч. 1. изд. МГПИИЯ им. М.Тореза, 1974. – С.28-32.
3. Арнольд И.В. Стилистика декодирования. Курс лекций. – Л.: Просвещение, 1973. – 303 с.
4. Барт Р. Лингвистика текста. – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, вып.8. – М., Прогресс, 1978. – С.442-449.
5. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
6. Вернадский В.И. Семантико-стилистические исследования текста и предложения. – Л., ЛГПИ им.А.И.Герцена, 1980. – 126 с.
7. Гак В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи. – Иностранные языки в школе. 1982, Р5. – С.11-17.
8. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. – Изв. АН СССР, серия лит. и языка, т.36, №6, 1977. – С.522-531.
9. Єнукидзе Р. И. Художественный хронотоп и его лингвистическая организация (на материале англо-американского рассказа) Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04: Тбилиси, 1984. – 215 с.
10. Каган М.С. Три аспекта проблемы “пространство и время в искусстве”. – Материалы симпозиума “Проблемы ритма,худож. времени и пространства в лит-ре и искусстве”. – Л., 1970. – С.13-14.
11. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Л.: Просвещение, 1979. – 328 с.
12. Мейлах Б.С. Пространственно-временные отношения в средневековой лирике. – Материалы симпозиума “Проблемы ритма, худож.времени и пространства в лит-ре и искусстве”. – Л., 1970. – С.28-29.
13. Мотылева Т.Л. О времени и пространстве в современном зарубежном романе. – В кн.: Ритм,пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974. – С.184-199.
14. О принципах и методах лингвостилистического исследования. М.,Изд.Моск. университета, 1966. – 184 с.
15. Сапаров М.А. Художественное произведение как структура. – В кн.: Содружество наук и тайны творчества. – М.: Искусство, 1968. – С.152-173.
16. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1963. – 448с.
17. Тураева З.Я. Художественный текст и пространственно-временные отношения. – В кн.: Семантико-стилистические исследования текста и предложения. – Л., ЛГПИ им. А.И.Герцена, 1980. – С.3-11.
18. Фридлиндер Г.М. Время в романах Достоевского. – Материалы симпозиума “Проломы ритма, худож. времени и пространства в лит-ре и искусстве”. – Л., 1970. – С.30-31.
19. Харвег Р. Стилистика и грамматика текста. – В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, вып.9. М.: Прогресс, 1980. – С.212-216.
20. Frye N. The Archetypes of Literature. – in: Myth & Method. Modern Theories of Fiction. University of Nebraska Press, 1960. – p.111-126.
21. Interpreting Literature. – Rev.ed. K.L.Knickerbocker, H.Willard, Reninger. N.Y. Holt, Rinehart & Winston,1965. – 832p.
22. Wells R. Nominal and Verbal Style. – in: Linguistics and Literary Style, ed.by D.Freeman. N.Y. Holt, Rinehart & Winston, 1970. – p.297-309.